

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 17, Issue 1, No.35, 2026 pp.39-52

Receive: 03/04/2024

Accepted: 12/11/2024

Mani and the Angel Twin, Apostle of Yazdan and Crown Prince of Jesus Christ: A Comparative Study of Sources and Revisions of Some Previous Viewpoints

Mohammad Shokri-Foumeshi *

Assistant Professor, Department of Eastern Religions, Faculty of World Religions, University of Religions and Denominations, Qom, Iran
mshokrif@gmail.com

Abstract

The present philological-textual study, after evaluating and comparing various Syriac, Middle Persian, Parthian, Greek, Latin, Coptic, and Chinese sources, tries to show with what concepts and under what epithets Mani identified himself with his twin and angel of revelation, Syr. *taumā* (MP *narjamīg*), and how he theologically could call himself the apostle of *yazadān* and the same paraclete that Jesus Christ once announced that he would come after him and be the interpreter of his words. Mani, the God-nature (*bgcyhr*), believed that he could call himself as crown prince and then the successor of the 'king of heaven' (Jesus). The study shows that the meaning 'apostle' is preferred for the Middle Iranian *frys/štg*, which means both 'messenger, apostle' and 'angel', when this word is used addressing Mani. This contribution not only suggests that Mani's epithet, the 'messenger/ apostle of Gods', is formed in the Islamic period influenced by the Islamic 'messenger of God', an epithet of the prophet of Islam, but also the paraclete, Mani, and his heavenly twin/counterpart were theologically the same.

Keywords: Mani, The Angel 'Twin', Mani as the Paraclete, Manichaean Theology.

Introduction

The most well-known angel in Manichaean teachings known as Syriac *t'wm* (*taumā*), 'twin, companion, pair, counterpart', was the angel of Mani's revelation, the hidden helper, and an integral part of his life and message. Iranian Manichaeans have translated this name as *jmyg* [*jamīg*] and more famously as *nrjmyg* [*narjamīg*], Greek-speaking Manichaean scholars called him *σύζυγος* [*sýzygos*], and Coptic Manichaeans in Egypt knew him as *pcais* [*p-saiš*]. According to the Greek biography of Mani (CMC), Mani refers to his counterpart as his heavenly twin, the spiritual guide, and the eternal 'other self' (alter ego); they are two sides of the same coin. In other words, Mani saw himself and his counterpart as one and unified. Through this very concept, Mani established the foundation of his unity with the Paraclete (Syriac *ps̄gryb*; Middle Persian *ps'gryw*; Greek *παράκλητος* [*parakletos*]), which he had

*Corresponding author

Shokri-Foumeshi, M. (2026). Mani and the Angel Twin, Apostle of Yazdan and Crown Prince of Jesus Christ: A Comparative Study of Sources and Revisions of Some Previous Viewpoints. *Comparative Theology*, 17(1), 39-52.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

10.22108/coth.2024.141059.1893

foretold of the appearance of Christ's advent.

Materials and Methods

The present study conducted a comparative analysis with a textual approach mainly based on the Manichaean Middle Iranian texts found in Turfan Oasis, Xinjiang/ Turkestan, China, and Manichaean Coptic parallels.

Research Findings

This research, through the Greek biography of Mani (CMC) and the Middle Iranian Turfan texts and Chinese Manichaica from Xiapu, which are the most important sources of our knowledge about Mani's twin and his angel of revelation, deals with the theological relationship between Mani and his angel of revelation (Syr. *taumā*, MP (*nar*)*jamīg*, Pth. *yamag*). Here, we tried to answer the question of why and how Mani used the word *Taumā* to call his heavenly twin.

The study interpreted the origin and derivation of the “concept of twin” in an Iranian context rather than Jewish or Christian. It tried to show, to some extent, that neglecting the Iranian roots of the elements that some researchers call simply Jewish or Christian is far from farsightedness. It revealed that the technical term “angel” was used not only for angels but also encompassed the other divine beings and even gods of the third creation. To complete the discussion regarding the precise meaning of the term *p/frys/štg*, we included a section in the study to demonstrate that, when referring to Mani, the preferred translation of this term is “messenger, apostle”.

This research tried to show that the translation of *m'ny frys/štg rwšn* (and its simplified form 摩尼弗哩悉特嚧誦 [MC. muât-lâ muâ-nî p̄iūət-lji-sjēt-d'ək luo-šjēn = *Moni fulixite lushen*] in the Chinese Manichaean document 摩尼光佛 *Moni guangfo* ‘Mani, the Light Buddha’ from Xiapu, Fujian) as ‘Mani, angel of light’ does not seem appropriate, the translation of *frys/štg* as ‘angel’ is not philologically incorrect. It is clear that the Middle Persian phrase M17Vi12-13 *frēstag īg Yišō* (‘messenger/ apostle of Jesus’) in reference to Mani is the same as the Ἰησοῦ ἀπόστολος in Greek and apostolus Iesu in Latin and *šelīhā d-Išō* (or *šelīhā de-yešū*) in Syriac, all meaning “messenger/ apostle of Jesus”. In the Manichaean and non-Manichaean writings, Mani has always been referred to as *apostolus* in Latin and ἀπόστολος in Greek, not as *angelus* in Latin or ἄγγελος in Greek. Moreover, in his native language Syriac, he is referred to as *šelīhā* ‘messenger’, not *malakā* ‘angel’. Although every ‘angel’ is a ‘messenger’, not every ‘messenger’ is an ‘angel’.

The study examined the most recent data regarding the concept of Paraclete (MP ps'gryw) and argued how Mani tried to create a princely figure out of this concept that could potentially replace Jesus Christ; a concept that even the Syriac prototype of it had an origin and contemporaneity with Mani himself in the first place, rooted in the idea of ancient Iranian kingship and Iranian utopia. Truly, it was with the power of Tom and the versatility of the functions of this concept that Mani was able to set this kind of system in motion within the movement.

The study also respond to the question of whether the term *yzd'n* in Manichaean Middle Persian texts is always plural and means “gods” or if it may, in certain contexts, have a singular meaning as well. Our observations in Manichaean texts may confirm the possibility of a shift in the meaning of this term and related words from plural to singular in specific situations. Consequently, it is possible that in some contexts, *yzd'n fryštg* means “Messenger/ apostle of God” (equal to the Arabic Resul Alla, and not Angel of Gods).

Discussion of Results and Conclusions

The concept ‘twin’ was not an innovation by Mani and had its roots in the Gnostic pre-Manichaean tradition. Its best pattern can be found in the *Hymn of the Pearl*, which clearly expresses its Iranian origin. There can be no doubt about the authenticity of this ancient Iranian concept that is woven throughout the text. This concept, whatever its origin, served three functions for Mani, the apostle of light. Not only was he the angel of revelation to the messenger, but he was also his guardian and protector. Moreover, Mani, in this role, could also be considered the paraclete of Jesus Christ. The paraclete, Mani, and his heavenly twin represented a single truth. The “being twin with Jesus” was the unique concept that this brilliant Iranian religious thinker and Babylonian cluster collector needed from the very beginning.

مانی و فرشته همزاد، فرستاده یزدان و ولیعهد عیسی مسیح: مقایسه منابع و بازنگری برخی دیدگاه‌های پیشین

محمد شکری فومشی* ، استادیار گروه ادیان شرق، دانشکده ادیان، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران

mshokrif@gmail.com

چکیده

مقاله حاضر در یک بررسی فقه‌اللغوی و متن‌شناختی می‌کوشد پس از ارزیابی و سنجش منابع مختلف سریانی و فارسی میانه و پارتی و یونانی و لاتین و قبطی و چینی، نشان دهد مانی با چه مفاهیمی و تحت چه عناوینی خود را با فرشته همزادش، توم (نرجمبگ)، یکی در نظر می‌گرفت و چگونه می‌توانست از نظر الهیاتی خود را فرستاده یزدان و همان پساگریو یا فارقلیطی بخواند که زمانی عیسی مسیح بشارت داده بود پس از او بیاید و مفسر کلام او باشد. مانی «بغ‌چهر» با همین انگاره بود که می‌توانست خود را ولیعهد و آنگاه جانشین شهریار ملکوت (عیسی) بنامد. مقاله بر این باور است که لفظ ایرانی میانه frys/štg اگرچه هم به معنای «فرستاده/رسول» است و هم «فرشته/ملک»، اگر در رابطه با شخص مانی به کار رفته باشد ترجمه «فرستاده» (رسول) ارجحیت دارد. مقاله نه تنها نشان می‌دهد عنوان مانی، «فرستاده یزدان»، باید در دوره اسلامی و تحت تأثیر عنوان «رسول الله» شکل گرفته باشد، بلکه گویای این نکته نیز هست که فارقلیط و مانی و همزاد/همتای آسمانی‌اش از نظر الهیاتی بیانگر یک حقیقت بودند.

واژه‌های کلیدی

مانی، فرشته همزاد، فارقلیط، فرشته‌شناسی مانوی.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* مسؤل مکاتبات

شکری فومشی، محمد. (۱۴۰۵). مانی و فرشته همزاد، فرستاده یزدان و ولیعهد عیسی مسیح: مقایسه منابع و بازنگری برخی دیدگاه‌های پیشین، *الهیات تطبیقی*، ۱۷ (۱)، ۵۲-۳۹.

۵۲-۳۹

مقدمه

فرشته وحی مانی به زبان سریانی، زبان مادری مانی، «توم» ($t'wm'$ [taumā]) نام داشت. ایرانیان مانوی این لفظ را که به معنای «توام»، «توآمان»، «قرین»، «جفت»، «همزاد» و «همتا» بوده به فارسی میانه «نَرَجَمِیگ» (nrjmyg [narjamīg]) ترجمه کرده‌اند (برای نمونه، در (M49IIr15, in: *MirMan. II*, p. 17 [308] و عالمان مانوی یونانی زبان آن را به «سیزیگوس» (σύζυγος [sýzygos]) (CMC 69, p. 14; Koenen & Römer, 1988, p. 48; Henrichs & Koenen 1975, p. 68; Lieu, 1992, p. 30; Gardner & Lieu, 2004, p. 158) و مانویان قبطی مصر نامش را به «سایش» (p-saiš) برگردانده‌اند (IKeph. 7, p. 36: 6). همزاد، همتای آسمانی و راهبر روحانی و «من» ازلی هانی بود و آموزه‌ای که این دو را در روی یک سکه در نظر می‌گرفت، در حقیقت، هانی و همزادش را یکی و یگانه می‌دید؛ چنانکه مانی به واسطه همین مفهوم اساس یکی‌شدگی خویش با فارقلیطی (سریانی: ps'gryb؛ ایرانی میانه: ps'gryw یونانی: παράκλητος [parakletos]) را بنیان نهاد که زمانی عیسی مسیح ظهورش را بشارت داده بود.

مانی، پساگریو (فارقلیط)

بنا بر آنچه بر مهر مانی نوشته شده (Gulácsi, 2014, 162 ff.) و در کتاب‌های او به دفعات تأیید شده است (برای نمونه در انجیل و نامه‌های او، برای همه شواهد، ← Shokri-Foumeshi, 2015, pp. 166-167, and Ibid, 2017, 473ff. ← مانی خود را Gr. in CMC 66, pp. 4-7: 'Ιησου χριστου απόστολος; MP in M17Vi12-) «فرستاده عیسی مسیح» š'elīhā d-Išō m'ešīhā³ (14: frēstag īg Yišō aryāmān) می‌خواند و خویشتن را همان «پساگریو» (ایرانی میانه: ps'gryw) یا فارقلیط (یونانی: παράκλητος [parakletos]) می‌دانست (← de Blois, 2003, p. 15; Cf. Gardner, 2020, 19 ff.).

واژه فارسی میانه و پارتی ps'gryw «پساگریو» (DMT III/1, 284a) و سغدی ps'gryw «پشاگریو» (DMT III/2, 149b)، در لغت به معنای «پس - خود؛ بعد - من» است. به دیگر سخن، آن که «پس از من» بر تخت نشیند. در گنجینه لغات سیاسی، عنوانی برای «قائم‌مقام، نایب‌السلطنه» است؛ اما مراد از آن در عالم مسیحیت همان «فارقلیط» بوده است که عیسی مسیح ظهورش را «پس از خود» بشارت داده بود. در مکتوبات ایرانی تورفان (برای نمونه، در قطعات M801a و M1828) این واژه در خطاب به مانی به کار رفته است (Sundermann, 1988, pp. 201-212). پژوهشگرانی همچون ایلیا گرشویچ (Gershevitch, 1954, pp. 124-126) و به‌تازگی ژماسو نیولی (Gnoli, 2002, pp. 79-87) و کلودیا لئورینی (Leurini, 2004, pp. 159-162)، که این عنوان را با سریانی ps'gryb مقایسه کرده‌اند، نشان داده‌اند این واژه سریانی (در اصل ایرانی) در اسناد سریانی سده دوم و سوم میلادی - یعنی در همان زمانی که مانی در بابل اشکانی به دنیا آمد و در میان‌رودان ساسانی باید - عنوانی برای وارث تاج و تخت بوده است؛ بنابراین، در این که این واژه نزد مانی عنوانی شناخته‌شده بوده نمی‌توان تردید روا داشت.

همچنانکه قطعه M801a به مقام شهریاری مانی و تخت و جاهش اشاره می‌کند (M801a/p.21/21/, in: BBB 28, 1. 346; Reader, 158 ff, text cu: 33 ff.)، او شخصاً همچون عیسی برای خود مقام شاهی قائل بود و همانند جامعه عصر ساسانی به این اندیشه کهن باور داشت آن که از سوی خداوند فرستاده می‌شود، نایب شهریاری او بر زمین نیز هست. مطابق دست‌نویس M8Rii11 مانی «بغ‌چهر» (by cyhr) خوانده می‌شده است، درست همان‌گونه که شاهان ساسانی خود را «چهر از یزدان» (ctry MN yzd'n).

¹ بخش دوم این واژه، «ژنوگوس» (Ἰννογός)، به معنی «جفت، زوج» است. «زوج» عربی دخیل از همین واژه یونانی است.

² شاید از این رو است که کلیمکایت (Klimkeit, 1993, p. 220, no. 108) «توم» را با «دینای» زرتشتی مقایسه می‌کند.

Or according to Pedersen, 2013, p. 193: šelīhā deyešū mešīhā³

⁴ دو واژه ps'gryw و ps'gryb به لحاظ قالب و نوع ساخت قابل مقایسه هستند با سغدی ps'bwtyy «پسابودا» - آن که پس از بودا آید» در قطعه سغدی M5264R2 (منتشر شده در Morano, 2017, pp. 175-176).

دریایی، ۱۳۷۷، صص. ۲۸ به بعد) می خوانده‌اند.

مانی نزد پیروانش «شهریار - پیامبر» بود و حضور دائمی توم (نرجمیگ) در کنارش به اراده خداوند بر زمین و ملکوتش به واسطه او تحقق می‌بخشید. آن که خود را «فرستاده عیسی مسیح» می‌خواند، خود را «شاهزاده» نیز می‌نامید. این عنوان در قطعه M502f نیز تأیید می‌شود (apud Leurini, 2004, p. 160). در این متن بسیار کوچک، مانی که «شاهزاده» و «پساگریو» خوانده شده (Ibid)، آشکارا در تناظر با عیسی قرار گرفته است: عیسی، شاه بود و مانی، شاهزاده‌اش؛ اما شاهزاده‌ای که در مقام «پساگریو» است، یعنی در همان مقامی که عیسی فغفور «بغ‌پور، پسر خدا»، (DMT III/1, 107a) بشارت داد «پس از من» بیاید. مانی، «پساگریو عیسای زنده‌گر» (M32bA11: ps'gryw yg yyšw zyndkr)، به کمک مفهوم فرشته توم (نرجمیگ) بود که در آن واحد هم پیامبر بر زمین بود و هم شهریار در آسمان‌ها (Cf. M597V3).

یکسان‌نگاری همزاد مانی با فارقلیط

زندگی‌نامه یونانی مانی (CMC)، قدیس‌نامه بی‌نظیری که مانویان مصر در سده پنجم میلادی در باب زندگی مانی نوشته‌اند، همزاد مانی را «زیباترین و بزرگ‌ترین آینه‌نگاره (مانی)» (ευνειδέστατον και μέγιστον κάτοπτρον τοῦ προσώπου) می‌خواند (CMC 17, pp. 13-16; Koenen & Römer, 1988, p. 11; Cameron & Dewey, 1979, p. 19) و از قول او می‌گوید فرشته وحی‌اش، سیزیگوس، از همان آغاز تولد با او یگانه و یک‌تن بود:

CMC 24, pp. 13-15 (Koenen & Römer, 1988, pp. 15-17; Cameron & Dewey, 1979, pp. 24-25; Gardner & Lieu, 2004, p. 51):

ἐπεμαρτύρησα δὲ

ὅτι ἐγὼ ἐκε[ῖ]νος αὐτός εἰμι |

ἵε [ὄλω]ε ὑπάρχων | ---

گواهی داده‌ام

که من خودِ اویم

و (با او سراسر) یگانه ...

همین همزاد، که مانی بنا بر متن یونانی مانوی بالا با او یگانه و یک‌تن بود، در کتاب قبلی مانوی کفالایا آشکارا فارقلیط نامیده شده است. در واقع، همزاد و فرشته وحی مانی در کفالایا عمدتاً فارقلیط نامیده شده است. برای نمونه، در کفالایون یکم، مانی در پاسخ به پرسش یکی از شاگردانش درباره چگونگی ظهور و آغاز رسالتش، آشکارا فرشته وحی خویش را فارقلیط می‌خواند؛ همان که تمام آموزه پدر بزرگی را برای او این چنین چکیده‌وار بازگو کرده است:

۱۴: ۳۱ در همان سال که ار(د)[شی-] (ر) شاه(؟) ...

۱۴: ۳۲ تاج [...]. فارقلیط زنده ن[زدم] فرود آمد و سخن [گفت]

۱۵: ۱ با من. او بر من راز[های] نهن آشکار ساخت

۱۵: ۲ که بر جهانیان و نسل‌ها [ی گذشته] پوشیده بود: راز[مغا]ک

۱۵: ۳ و عرش را. او بر من آشکاره کرد راز روشنی

۱۵: ۴ و تاریکی؛ راز فاجعه ستیزه و ج[سنگ]،

۱۵: ۵ و راز نبرد بزرگ را ... که [شهریار] تاریکی برانگیخت. [آن‌گاه؟]

۱۵: ۶ این راز نیز بر من آشکاره کرد که چگونه روشنی ...

۱۵: ۷ تاریکی به سبب آمیختگی‌اش، و چگونه این جهان ساخته شده است.

- ۱۵: ۸ او هم چنین به من نمایاند که چگونه ناوها^۱ [در آسمان] نصب شده‌اند تا
 ۱۵: ۹ [یزدان] روشنی در آن ساکن شوند و بپالایند روشنی را [از]
 ۱۵: ۱۰ مخلوقات [مادی] و [بریزند] پسماند و گنداب (؟) *ἀπόρροια* را [در]
 ۱۵: ۱۱ مغاک؛ راز خلقت (*πλάσσειν*) آدم، نخستین بشر را.
 ۱۵: ۱۲ او هم چنین به من آموخت راز درخت معرفت را
 ۱۵: ۱۳ که آدم از آن خورد (و با آن) چشمانش بینا شد؛
 ۱۵: ۱۴ نیز راز رسولانی را که به زمین فرستاده می‌شوند [تا]
 ۱۵: ۱۵ دین برگزینند، راز برگزیدگان [و]
 ۱۵: ۱۶ فرمان‌های (*ἐντολή*) [ایشان]، {راز بزه‌کاران و کردارشان}،^۲
 ۱۵: ۱۷ راز نیوشاگان، یاوران (*βοηθός*) آن‌ها،
 ۱۵: ۱۸ و فرمان‌های (*ἐντολή*) [ایشان]، راز بزه‌کاران و کردارشان
 ۱۵: ۱۹ و پادافراهی (*κόλασις*) را که پیش روی آنها است (؟). از این طریق [بود که] همه آن چه واقع شده
 ۱۵: ۲۰ و آن چه واقع شود، به واسطهٔ فارقلیط بر من آشکاره شد ...
 ۱۵: ۲۱ هر آن چه چشم ببند و گوش بشنود و در اندیشه
 ۱۵: ۲۲ بگنجد و ... از طریق او شناختم
 ۱۵: ۲۳ همه (چیزی) را. من «کُل» (کائنات) را به واسطهٔ او دیدم و [با او] یک تن
 ۱۵: ۲۴ و یک جان شدم....

1Keph. 1, pp. 14:31-15:24 (Polotsky & Böhlig, 1934-1940, pp. 14-15; Gardner, 1995, pp. 20-21):

افزون بر اینکه بر پایهٔ متن قبلی بالا درمی‌یابیم مانی همهٔ آموزه‌اش را از همزادش آموخت، آشکار است کسی که وحی به مانی عرضه کرد فارقلیط بود (۳۲:۱۴)؛ همو که پیام‌آور با او «یک تن و یک جان» شد (۲۳:۱۵-۲۴). به دیگر سخن، همزاد و فارقلیط در اینجا یکی هستند.

اما این یکسان‌نگاری‌ها با تفسیرهای مانوی و غیرمانوی دیگر ابعاد دیگری هم یافت؛ زیرا می‌دانیم برخی از گزارش‌های ضدمانوی همزاد مانی را با روح‌القدس هم برابر در نظر گرفته‌اند (← *ویدنگرن، ۱۳۷۶، ص. ۴۱*). این نکته از قول دو تن از دشمنان مسیحی مانی، یعنی قدیس اودئوس و آگوستین، نقل شده است. اودئوس می‌گوید:

Euodius, *de fide contra Manichaeos*, ch. 24, p. 961 (Ed. J. Zycha, 1891-1892, *apud Ort, 1967, pp. 93-94*):
 Manichaeus ... qui se mira superbia adsumptum a gemino suo, hoc est spiritu sancto, esse gloriatur.³

هانی ... که در لاف‌های زیاده‌خودپسندانه‌اش خود را با همزادش (gemino)^۴ یعنی روح‌القدس (Spiritus sanctus) یکی می‌بیند.

و آگوستین (۱۳۸۱) در اثر معروفش *اعترافات*:

Augustinus, confessiones 5.5.8:

non enim parvi se aestimari voluit, sed *spiritum sanctum*, consolatorem et ditatorem fidelium tuorum, auctoritate plenaria personaliter in se esse persuadere conatus est.

^۱ منظور کشتی‌های خورشید و ماه است. این دو در ایرانی میانهٔ مانوی n'w خوانده شده‌اند.

^۲ آنچه در نشانهٔ {} آمده، تکرار سهوی سطر ۱۸ در اینجا است.

^۳ سنخ. *ویدنگرن، ۱۳۷۶، ص. ۴۱*، بدون متن لاتین و ترجمه، مگر برداشتی آزاد از متن.

^۴ Cf. MP *jmyg*

او (مانی) برای آنکه در نظر پیروانش بزرگ جلوه کند سعی داشت ایشان را قانع سازد که روح القدس، همان تسلی بخش و برکت دهنده به بندگان مؤمن تو (خداوند)، خود به تمامی در او حضور دارد.^۱ به همین شکل، مزمور بحث برانگیزی از زبور قبطی همزاد مانی را برابر با مسیح (Χριστός، خریستوس، کریستوس) می بیند. مانویان در مزمور ۲۴۱ پیامبرشان را چنین می ستوده اند:
PsB II, 241, p. 42: 22-23 (Cf. Allberry, 1936, p. 42; Wurst, 1996, p. 104; Franzmann, 2003, p. 21)

بستاییم همزاد (sāiš) نورانی ات،

مسیح (Χριστός)، نگارنده نیکی (ἀγαθόν) ی مان را.^۲

قطعه قبطی به وضوح مسیح را معادل همزاد و جفت نورانی مانی در نظر می گیرد. اگر مسیح در اینجا عیسی باشد و اگر زبور همزاد مانی را در جایی دیگر (PsB II, 166.33) با عیسی درخشان نیز یکی گرفته باشد، آن گونه که فرانتسمان تجزیه و تحلیل می کند (Franzmann, 2003, pp. 21-22)، ممکن است چیزی شبیه این یکسان نگاری را بتوان در قطعات ایرانی میانه M311 و M449a و M782 و همچنین در بندی از طومار نیایش چینی مانوی (H) نیز یافت (Cf. de Blois, 2003, pp. 11-12). در طومار نیایش می خوانیم:

H131a-d (Chi, 1943, p. 188):

又啓闇默善思惟，
 即是夷數慈悲想，
 真實斷事平等王，
 并及五明清淨眾○

(الف) نیز داد خواهم از یئمو (闇默) که اندیشه ها و عنایت مهرآمیز دارد

(ب) و به راستی تفکر شفقت آمیز یسوع / عیسی (夷數)،

(پ) دادور راستین و بی آرایش، شاه عادل،

(ت) و توده پاک و ناب پنج روشنی است.

در این زمینه، بند ۱۳۵ همین طومار نیایش (یعنی چهار بند پس از بند بالا)، که در آن شکل گرده برداری شده و تصحیف شده نام «بهمن» (huomin = xhuǎ` -mjín 穫混)^۳، آن هم دقیقاً در کنار نام مانی و همزادش آمده، تأمل برانگیز است. در این بند می خوانیم:

H135a-d (Chi, 1943, p. 188):

又啓普遍忙你尊，
 闇默惠明警覺日，
 從彼大明至此界，
 敷揚正法救善子○^۴

^۱ آگوستین، ۱۳۸۰، ص. ۱۴۸.

^۲ ترجمه اسماعیل پور (آلبری و ایشتر، ۱۳۸۸، ص. ۸۰): «نور آشنای تو را بستاییم، ای مسیح، ای تفسیرگر نیکوی ما!».

^۳ Or: xhuǎ`-mjín', and not huiming.

^۴ Cf. Wang & Ma, 2016, p. 23, as 又啓普遍摩尼光，闇默惠明警覺日，從彼大明至此界，敷揚正法救善子

(الف) و همچنین فریادرسی خواهم از مار مانی جهان‌گرامی،

(ب) [و] یَنَمو (闇黙)، بهمن (惠明)، و خورشید بیداری

(پ) کزان سرزمین بزرگ روشنی بدین جهان فرود آمد

(ت) [و] داد (فانون) راستینِ رهایی‌بخشِ فرزندان نیک را بپراکند و برکشانید.

بادکرد همزمان از مانی و یمگ و بهمن در قطعۀ ایرانی میانهٔ M449aA5-8 نیز دیده می‌شود. با اینکه بهمن (DMT III/1, Sundermann, 1979, 101 § 3/16.1:) «نوس» (Ibid, 229a-b: mnwhmyd rwsn) و «نوس» (DMT III/1, 364a: xrdvšhr yzd) و/یا عیسای درخشان/شکوهمند (vyšw) است و گاهی جلوه‌ای از «خردشهرایزد» (DMT III/1, 364a: xrdvšhr yzd) و/یا عیسای درخشان/شکوهمند (vyšw) است و گاهی خود او است، دشوار است که تصور کنیم در این‌گونه شواهد مانی و همزادش در تناظر با عیسی (spyxt n' / zyw')^۱ و گاهی خود او است، دشوار است که تصور کنیم در این‌گونه شواهد مانی و همزادش در تناظر با عیسی (yyšw) فهمیده می‌شده‌اند.

مانی، فرستاده یا فرشته؟

تردیدی نیست که کسی تصور نمی‌کند مقصود مانی در سرآغاز کتاب/انجیل زنده‌اش (Shokri-Foumeshi, 2015, pp. 165-) → 175) از عبارت فارسی میانهٔ m'ny prystg yg yyšw 'ry'm'n (در M17V12-14)، برابر با یونانی Μαννιχαῖος Ἰησοῦ (در CMC 66, pp. 4-5)، آن بوده که وی «فرشته» عیسی مسیح بوده است. در واقع، مراد از فارسی میانهٔ frēstag و پارتی frēštag، در جایی که سخن در باب مانی است، «فرستاده» به معنای رسول و پیامبر است؛ همان‌گونه که بعدها ابن ندیم نیز مانی را «رسول النور» خواند (ابن الندیم، ۱۹۹۷م، ص. ۴۶۵). به دیگر سخن، لفظ frys/štg اگرچه هم به معنای «فرستاده/رسول» است و هم «فرشته/ملک»، اگر در رابطه با شخص مانی به کار رفته باشد، ترجمۀ فارسی «فرستاده» (رسول)^۲ و اگر موضوع متن در باب آن موجودات مجرد معروف باشد، ترجمۀ فارسی «فرشته» ارجحیت دارد: توم (ترجمیگ) «فرشته» وحی «فرستاده روشنی» (مانی) بوده است؛ بنابراین، کاملاً طبیعی است که تصور کنیم مانویان پیامبرشان را «فرشته روشنی» نمی‌خوانده‌اند؛ اگر بخواهیم مقصودمان را به «فارسی» بگوییم، نه به پارتی^۳. از این رو، ترجمۀ m'ny frys/štg rwsn (و همچنین صورت گرفته‌برداری شدهٔ آن 摩尼弗哩悉特嚧誥 MC. muât-lâ muâ-ni pīuət-lji-sjēt-d'ək luo-sjen = Moni] fulixite lushen در متن چینی مانوی 摩尼光佛 (Moni guangfo) «مانی، بودای روشنی»، باز یافته از شیپو، فوجیان، Ma, 2015, pp. 445, 467-468) به «مانی، فرشته روشنی» یا حتی «مانی، حواری روشنی»^۴ در فارسی رسا به نظر نمی‌رسد؛ اگرچه ترجمۀ frys/štg به «حواری» یا «فرشته» به فارسی از نظر فقه‌اللغوی نادرست نیست. روشن است که تعبیر فارسی میانهٔ

^۱ برای یک بررسی مقایسه‌ای نگاه کنید به: شرو، ۱۳۹۶، صص. ۱۱۰-۱۱۱.

^۲ درست همان‌گونه که پوئس در قطعۀ S1 یک «رسول» («فرستاده») نامیده شده است (S1V15: 'br gwyšn p'wlys frystg).

^۳ زمانی وامقی (۱۳۷۸، ص. ۲۷۴) به درستی نوشت: «واژه فرشته امروز در مفهوم دیگری به کار می‌رود که وافی به مقصود و منظور مندرج در متن‌ها که همانا پیامبر و رسول است نخواهد بود».

^۴ با اینکه مطمئناً کسی جایگاه مانی را با مقام حواریون عیسی اشتباه نمی‌گیرد.

^۵ متخصصان مطالعات مانوی همواره عنوان ترکیبی frys/štg rwsn را به the apostle of light برگردانده‌اند، مگر در یکی دو مورد استثناء (برای نمونه، Morano, 2004, p. 225). محسن ابوالقاسمی عنوان «رسول النور» در خطاب به مانی را، که در الفهرست ابن ندیم آمده، به «فرشته روشنی» برگردانده است. نگاه کنید به: ابن الندیم، ۱۳۹۰، ص. ۲۷ (ترجمۀ فارسی)، ۵۲ (متن عربی)، بند ۳۹، حال آنکه در همان بند از الفهرست، به ملائکتة الحفظه «فرشتگان نگاهبان» مانی درود فرستاده شده است (همان).

CMC 66, 4 f, in) 'Iησοῦ ἀπόστολος^۱ در خطاب به مانی همان است که به یونانی (M17Vi12-13) frēstag īg Yišō^۱ (Henrichs & Koenen, 1975, p. 67) و به لاتین apostolus Iesu (Epist. Fund. 5, 197.10 f, in Feldmann, 1987, p. 10:) (fig. 1) و به سریانی š'ēlīhā d-Išō (نیز با آوانوشت š'ēlīhā d'ē-yešū^۲ «فرستاده عیسی» خوانده شده است^۳. مانی در مکتوبات مانوی و غیرمانوی همواره به یونانی ἀπόστολος و به لاتین apostolus (فرستاده، رسول) خوانده شده است نه ἄγγελος و angelus (فرشته)^۴؛ همان که وی را به زبان مادری‌اش، سریانی، «فرستاده»^۵ می‌خوانده‌اند، نه aa"/"Im (malakā) «ملک، فرشته» (Watson, 2018, p. 339) →^۶. اگرچه هر «فرشته» ای فرستاده هم است، هر «فرستاده» ای فرشته نیست.

مانی، فرستاده ایزدان / یزدان؟

این پرسش بحث‌برانگیز که آیا واژه yzd'n در مکتوبات ایرانی میانه مانوی همواره جمع و به معنای «ایزدان» است یا ممکن است در برخی از موقعیت‌ها از آن معنای مفرد نیز اراده شده باشد تا به امروز بی‌پاسخ مانده است. آیا گواه‌های ما برای فرضیه احتمال تغییر معنایی این لغت و لغات در پیوندش مانند by'n/ b'n «بغان» از کاربرد جمع به مفرد در برخی از موقعیت‌های خاص کفایت می‌کند؟ آنچه در اینجا می‌آید از حدّ اشارات فراتر نمی‌رود؛ با این حال، شاید بتواند بستری کوچک فراهم آورد تا به یک موضوع مهم باری دیگر بیندیشیم.

بی‌تردید واژه ایرانی میانه yzd'n، که در بسیاری از متن‌های پهلوی زرتشتی در معنای مفرد به کار رفته^۷، در قرون اولیه اسلامی تحت تأثیر «بسم الله» عربی شکل گرفته است و بنابراین، چنین کاربرتی را نمی‌توان با شواهد مانوی مقایسه کرد، مگر شواهدی که تاریخ نگارش اصل متنشان (و نه رونوشت‌هایشان) در دوران پس‌اساسانی باشد. شکری فومشی (۱۳۹۲ [۱۳۹۳]، صص. ۱۶۱-۲۱۰) در مقاله «واژه‌های دخیل عربی در کهن‌ترین متن‌های فارسی نو بر اساس دست‌نویس‌های مانوی تورفان»، به تأثیرپذیری نسبتاً شدید مکتوبات متأخر مانوی از زبان عربی پرداخته است؛ اما در این متن‌های فارسی مانوی هم هر جا که کاتب قصد داشته از «خدای یکتا» یاد کند واژه yzd را به کار برده است (شاید در اینجا نیز تحت تأثیر سنت اسلامی، برای نمونه، در (M106IIV19, in: SLt. 260 (l. e19); de Blois, 2006, 113b)؛ با این حال، آیا ممکن است مانویانِ اواخر دوران ساسانی و اوایل عصر اسلامی از عنوان yzd'n fryštg که در قطعه پارتی M1202R2-3 در خطاب به شخص مانی به کار رفته

^۱ برای جدیدترین بازسازی این پاره‌دست‌نویس نگاه کنید به: Shokri-Foumeshi, 2017, p. 478. با در نظر داشتن این نکته که همه دست‌نوشته‌های مانوی هنوز به طور کامل قرائت و منتشر نشده‌اند، برای این ترکیب در پارتی فعلاً شواهدی در اختیار نداریم؛ با این حال، سنج، پارتی fryštg cy pydr در M233V3 (هویدگمان، اندام یکم، مصراع یکم از بیت دوم در Boyce, 1954, p. 66)؛ که در خطاب به مانی به کار رفته و به معنای «فرستاده پدر» است، نه طبیعتاً «فرشته پدر». نیز هنگامی که متن پارتی مهرنامگ در M1/287/ مانی را با عبارت rfštg ky 'c pydr مورد خطاب قرار می‌دهد (در اینجا شکل rfštg نظرگیر است)، سخن در باب رسول و «فرستاده» ای است که از سوی «پدر» آمده است.

^۲ Esp. Gulácsi, 2014, pp. 164-165. For more discussion, cf. Shokri-Foumeshi, 2015, pp. 166-167.

^۳ از همین رو است که انگلیسی‌زبان‌ها این عنوان را apostle of Jesus ترجمه می‌کنند.

^۴ اگرچه واژه یونانی ἄγγελος ممکن بود هم درباره گروهی از موجودات مینوی و هم برای نامیدن شخصیت‌های انسانی و حتی برای اشاره به انبیا و پیامبران به کار رود، دست‌کم در عصر مانی (سده سوم میلادی) فقط به آن گروه از موجودات مجرد مینوی دلالت داشت که ما آن را به انگلیسی angel و به فارسی «فرشته» می‌نامیم. برای اطلاعات بیشتر در باب کاربرد واژه فرشته در یونانی و سامی نگاه کنید به: Ricklefs, 2002, p. 40.

^۵ عبری שליהה از ریشه שָׁלַח به معنی «فرستادن، ارسال کردن» (Cf. Fitzmyer, 2004, p. 311).

^۶ از ریشه L'K که این نیز به معنی «ارسال کردن و فرستادن» است. در باب کاربرد šlihā و mal'akh برای «فرستاده، رسول» و «فرشته» و جابه‌جایی معنایی آن در یهودیت نخستین و دین سامی نگاه کنید به پژوهش مفصل زیر: Fossum, 1985, pp. 144-155؛ بنابراین، روشن است در زبان‌های سامی و از جمله در زبان مادری مانی، سریانی، نیز معنی ریشه دو لغت «فرستاده» (رسول) و «فرشته» (ملک) یکی است.

^۷ مانند pd ŠM Y yzd'n «به نام یزدان/به نام خدا» در اندرز انوشه‌روان آذرباد مارسپندان (جاماسپ، ۱۳۸۲، صص. ۷۷ و ۲۲۹).

است، معنای «فرستاده یزدان» (مفرد) اراده کرده باشند (همان که به عربی «رسول الله» گویند)، نه «فرستاده یزدان» (جمع)؟^۱ با اینکه می‌دانیم میان سکه‌های عرب — ساسانی دست‌کم دو سکه وجود دارد که بر آن‌ها ترجمه پهلوی «محمد رسول‌الله» به شکل (') mhmmt pgt' mbl Y yzdt (') «محمد پیامبر ایزد» آمده است (← رضایی باغبیدی، ۱۳۹۰، صص. ۸۵-۸۶) — با وجود اینکه در اینجا شکل (') yzdt (') و قرائت آن به این شکل نظرگیر است — آیا باز هم این پرسش مطرح است که yzd'n برای مثال در عبارت m'ny yzd'n frizynd در قطعه M311R7 یا m'ny yzd'n' pws در قطعه M319Ir7 به‌راستی به معنای «مانی، فرزند/پسر ایزدان» است؟ از آنجا که در فارسی میانه زرتشتی، گاهی از اسم «بغان» (by'n) مفرد اراده شده است، آیا مانویان نیز ممکن بود در برخی از موقعیت‌ها در رابطه با yzd'n چنین کرده باشند؛ همان‌گونه که حتی امروزه نیز فارسی‌زبان‌ها لغت «یزدان» را در معنای مفرد درمی‌یابند؟ برای یافتن پاسخ متقاعدکننده باید به یک پژوهش مستقل اندیشید و در آنجا همه شواهد و گواه‌ها را به‌دقت بررسی کرد.

نتیجه

مفهوم همزاد، نوآوری مانی نبود و در سنت گنوسی پیش از او ریشه داشت. بهترین نمونه گنوسی مفهوم همزاد در «سرود مروارید»^۲ بازتاب پیدا کرده^۳ که ریشه‌ها و زیرساخت آن آشکارا بیانگر اصل ایرانی آن است و تصور نمی‌کنم بتوان در اصالت این کهن‌الگوی گنوسی ایرانی که در سراسر این متن ریشه دوانده تردید روا داشت. در هر حال، مفهوم همزاد آسمانی، هر چه بوده و از هر جا که آمده، برای «فرستاده روشنی» سه عملکرد داشت. او نه تنها فرشته وحی مانی و در عین حال نگاهبان و محافظش بود، بلکه پیام‌آور روشنی با این شخصیت بود که می‌توانست فارقلیط عیسی مسیح باشد.^۴ فارقلیط و مانی و فرشته وحی و همزاد آسمانی‌اش بیانگر یک حقیقت بودند.^۵ «همزادبودگی با فرشته توم» همان مفهوم بی‌ظنیری بود که این نابغه ایرانی و پردازش‌گر خوشه‌چین بابلی از همان ابتدا به آن نیاز داشت.

کوتاه‌نوشت‌ها

BBB	Henning, 1937
CMC	Codex Manichaicus Coloniensis; Kölner Mani-Kodex; Cologne Mani-Codex, in: Henrichs & Koenen, 1970, 1975, 1982; Koenen & Römer, 1988; Cameron & Dewey 1979
DMT III/1	Durkin-Meisterernst, 2004
DMT III/2	Sims-Williams & Durkin-Meisterernst, 2012
Epist. Fund.	Epistula Fundamenti, Augustus, ed. by Feldmann, 1987
IKeph.	Introduction + chaps. 1-95 (pp. 1-244), in: Polotsky & Böhlig, 1934-1940; chaps. 95-122 (pp.

^۱ اما قطعاً نه «فرشته یزدان» که بهار و اسماعیل‌پور (۱۳۹۴، ص. ۳۸۳) ترجمه کرده‌اند. سنج. پیشنه‌اد ورنر زوندرمان برای معنی مفرد yzd'n «یزدان» در: Durkin-Meisterernst, 2004.

^۲ Hymn of the Pearl

^۳ در این سرود گنوسی، که به واسطه اعمال توماس به ما رسیده (همین که این سرود در اثری به نام اعمال توماس بیان شده، به‌خودی‌خود مهم است. در اینجا، نام توماس واژه‌ای کلیدی است)، «شهزاده پارت» که از سوی پدرش شه‌ریار «خراسان»، پس از عبور از «میشان» و «بابل»، به مأموریتی در غرب (مصر) رفته است، هنگام بازگشت چون «جامه درخشان» خویش را که پدر و مادرش از «بلندی‌های گرگان» فرستاده بودند، پس از سال‌ها دوری می‌بیند، می‌گوید: «آن جامه همچون آینه‌ای از خودم بر من نمودار شد؛ همه آن را در کلّ خویشتن دیدم؛ تمام خویش را در آن نمایان یافتم؛ دو بودیم، جدا از هم، لیک یکی بودیم، پیوسته هم». ترجمه انگلیسی در: Jonas, 1963, p. 115 و ترجمه فارسی با اختلاف ناچیزی در: غیبی، ۱۳۷۶، ص. ۳۲۵؛ یوناس، ۱۳۹۸، ص. ۲۴۹. تأثیر سرود مروارید در حکمت و فلسفه اسلامی را می‌توان در قصه الغریبه الغریبه (غربت غربی) اثر سهروردی (شیخ اشراق) دید. برای پژوهش بیشتر نگاه کنید به: کربن، ۱۳۹۳، صص. ۴۰۱-۵۰۱.

^۴ Also Reck, 2004, p. 145, no. on §764.

^۵ Franzmann, 2003, pp. 19-20.

MC	244-291), in: Böhlig, 1966 and Gardner, 1995
MirMan. II	Middle Chinese (in: de Blois, 2003 as "Early Middle Chinese")
PsB II	Andreas & Henning, 1933
Reader	(Manichaean) Psalm-Book, Allberry, 1938
SLt.	Boyce, 1975
H	Sundermann, 2003
	摩尼教下部讚 Monijiao xiabu zan [Mo ni chiao hsia pu tsan] "The Lower (Second?) Section of the Manichaean Hymns", Ms. S.2659, British Library, transl. by Daoming (8 th c.?), ed. by Chi, 1943

منابع

- آگوستین، (۱۳۸۰). *اعترافات* (سایه میثمی، مترجم؛ مصطفی ملکیان، مترجم؛ چاپ دوم). تهران، دفتر پژوهش و نشر سهروردی.
- آلبری، چارلز رابرت سسیل، و ایبشر، هوگو (۱۳۸۸). *زیور مانوی* (ابوالقاسم اسماعیل پور، مترجم). اسطوره.
- ابن الندیم، محمد بن اسحاق (۱۹۹۷م). *الفهرست*. بیروت: المعرفة.
- ابن الندیم، محمد بن اسحاق (۱۳۹۰). *مانی به روایت ابن الندیم* (متن عربی، ترجمه فارسی؛ محسن ابوالقاسمی، مترجم؛ چاپ چهارم). تهران: طهوری.
- بهار، مهرداد، و اسماعیل پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۴). *ادبیات مانوی*. تهران: کارنامه.
- دریایی، تورج (۱۳۷۷). لقب پهلوی «چهار از یزدان» و شاهان ساسانی. *نامه فرهنگستان*، ۴(۱۶)، ۲۸-۳۲.
- <https://www.sid.ir/paper/88068/fa>
- رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۹۰). درباره چند مهرنوشته و سکه‌نوشته ساسانی و عرب‌ساسانی. *آینه میراث*، ۹(۱)، ۷۳-۸۹.
- <https://ensani.ir/fa/article/304219>
- شرو، پرداز اکتور (۱۳۹۶). *عناصر ایرانی در کیش مانوی (با رویکردی مقایسه‌ای)* (محمد شکری فومشی، مترجم؛ اکرم دژهوست گنک، ویراستار؛ ویراست دوم). تهران: طهوری.
- شکری فومشی، محمد (۱۳۹۲ [۱۳۹۳]). واژه‌های دخیل عربی در کهن‌ترین متن‌های فارسی نو بر اساس دست‌نویس‌های مانوی تورفان. *تاریخ ایران*، ۶(۲۴)، ۲۱۰-۱۶۱.
- https://irhj.sbu.ac.ir/article_94932.html
- <https://ensani.ir/fa/article/184663> ۳۲۷-۳۱۶، ۹(۳۴)، ۳۲۷-۳۱۶.
- کربن، هانری (۱۳۹۳). *چشم‌اندازهای معنوی و فلسفی اسلام ایرانی* (ج. ۲: *سهروردی و افلاطونیان پارس*) (انشاءالله رحمتی، مترجم؛ چاپ دوم). تهران: سوفیا.
- جاماسپ، آسانا (۱۳۸۲). *متن‌های پهلوی* (سعید عریان، مترجم). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- وامقی، ایرج (۱۳۷۸). *نوشته‌های مانوی و مانویان*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی؛ حوزه هنری.
- ویدنگرن، گئو (۱۳۷۶). *مانی و تعلیمات او* (نزهت صفای اصفهانی، مترجم؛ ویراست دوم). تهران: نشر مرکز.
- یوناس، هانس (۱۳۹۸). *کیش گنوسی؛ پیام خدای ناشناخته و صدر مسیحیت* (ماشالله کوچکی میبیدی و حمید هاشمی کهندانی، مترجمان؛ محمد شکری فومشی، ویراستار). قم: دانشگاه ادیان و مذاهب.

References

- Augustinus (1981). *Confessiones* (L. Verheijen, Ed.). CCSL 27.
- Augustine (2001). *Confessiones*, (S. Meysami, Trans.; M. Malekian, Ed.; Second Edition). Tehran: Sohravardi Research and Publishing Office. [In Persian]

- Allberry, C. R. C. (1938). *A Manichaean psalm-book (Part II)*. Stuttgart, W. Kohlhammer.
- Allberry, C. R. C., & Ebsher, H. (2009). *The Manichean Psalms* (A. Ismailpour, Trans.). Tehran: Astoura. [In Persian]
- Andreas, F. C., & Henning, W. B. (1933). *Mitteliranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan. ii*. Sitzungsberichte der Preußischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Ibn al-Nadim, M. I. I. (1997). *Al-Fihrist*. Beirut: Al-Ma'rifah. [In Arabic]
- Ibn al-Nadim, M. I. I. (2011). *Mani as narrated by Ibn al-Nadim* (Arabic text, Persian translation; M. Abol-Qasemi, Trans.; 4th edition). Tehran: Tahouri. [In Persian]
- Bahar, M., & Esmaeilpour Motlagh, A. (2015). *Manichaean Literature*. Tehran: Karname. [In Persian]
- Böhlig, A. (1966). *Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin, Band 1: Kephalaia, 2. Hälfte*. Stuttgart.
- Boyce, M. (1954). *The Manichaean Hymn-Cycles in Parthian*. London-New York-Toronto.
- Boyce, M. (1975). *A Reader in Manichaean Middle Persian and Parthian*. Téhéran-Liège (Acta Iranica 9a).
- Cameron, R., & Dewey, A. J. (Eds.) (1979). *The Cologne Mani Codex (P. Colon. inv. nr. 4780) 'Concerning the Origin of his Body'*. Missoula.
- Corbin, H. (2014). *Spiritual and Philosophical Perspectives of Iranian Islam* (Vol. 2: Suhrawardi and the Platonists of Persia) (I. Rahmati, Trans.; second edition). Tehran: Sophia. [In Persian]
- de Blois, F. (2003). Manes 'Twin' in Iranian and non-Iranian texts. In C. G. Cereti, M. Maggi & E. Provasi (Eds.), *Religious themes and texts of pre-Islamic Iran and Central Asia* (pp. 7-16). Studies in honour of Professor Gherardo Gnoli on the occasion of his 65th birthday on 6th December 2002, Wiesbaden.
- de Blois, F. (2006). Glossary to the New Persian texts in Manichaean script. In F. de Blois, E. C. D. Hunter & D. Taillieu (Eds.), *Dictionary of Manichaean Texts* (vol. II: Texts from Iraq and Iran (Texts in Syriac, Arabic, Persian and Zoroastrian Middle Persian; pp. 89-120). Turnhout: Brepols.
- Daryaei, T. (1998). The Pahlavi title of 'Čihr az Yazdān' and the Sassanid kings. *Nameh Farhangestan*, 4(16), 28-32. <https://www.sid.ir/paper/88068/fa> [In Persian]
- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichaean Middle Persian and Parthian* (Corpus Fontium Manichaeorum, Dictionary of Manichaean Texts III, 1). Turnhout: Brepols.
- Feldmann, E. (1987). *Die 'Epistula Fundamenti' der nordafrikanischen Manichäer. Versuch einer Rekonstruktion*. Altenberg.
- Fitzmyer, J. A. (2004). *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave 1 (1Q20): A Commentary* (3rd Ed.). Roma (Biblica et Orientalia 18/B).
- Fossum, J. (1985). *The Name of God and the Angel of the Lord: Samaritan and Jewish Concepts of Intermediation and the Origins of Gnosticism*. Tübingen.
- Franzmann, M. (2003). *Jesus in the Manichaean Writings*. London & New York.
- Gardner, I. (1995). *The Kephalaia of the Teacher. The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation and Commentary*. Leiden.
- Gardner, I. (2020). *The Founder of Manichaeism: Rethinking the Life of Mani*. The Jordan Lectures in Comparative Religion, School of Oriental and African Studies, University of London, 30 May - 2 June 2016, New York, Cambridge University Press.
- Gardner, I., & Lieu, S. N. C. (2004). *Manichaean Texts from the Roman Empire*. Cambridge.
- Gershevitch, I. (1954). A Parthian Title in the Hymn of the Soul. *Journal of the Royal Asiatic Society*, 124-126. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00106641>
- Gheibi, B. (1997). Hymn of the Pearl. *Iranology*, 9(34), 316-327. <https://ensani.ir/fa/article/184663> [In Persian]
- Gnoli, T. (2002). Paşgribā at Hatra and Edesa. In A. Panaino & G. Pettinato (Ed.), *Ideologies as*

- Intercultural Phenomena* (pp. 79-87). Milan.
- Gulácsi, Zs. (2014). The Prophet's Seal: A Contextualized Look at the Crystal Sealstone of Mani (216-276 C.E.). In *the Bibliothèque nationale de France* (pp. 161-185). Bulletin of the Asia Institute (NS) 24.
- Henning, W. B. (1937). *Ein manichäisches Bet- und Beichtbuch*. Berlin, (APAW, 1936, No 10) [= *Selected Papers I*, 1977, pp. 417-557].
- Henrichs, A., & Koenen, L. (1970). Ein griechischer Mani-Codex (P. Colon. inv. nr. 4780). *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 5(2), 97-216. (repr. 1983).
- Henrichs, A., & Koenen, L. (1975). Der Kölner Mani-Codex (P. Colon. inv. nr. 4780) Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ. Edition der Seiten 1-72. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 19(1), 1-85.
- Henrichs, A., & Koenen, L. (1982). Der Kölner Mani-Codex (P. Colon. inv. nr. 4780) Περὶ τῆς γέννης τοῦ σώματος αὐτοῦ. Edition der Seiten 121-192. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 48, 1-59.
- Jamasp, A. (2003). *Pahlavi Texts* (S. Arian, Trans.). Tehran: Cultural Heritage Organization. [In Persian]
- Jonas, H. (1963). *The Gnostic Religion. The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity* (2nd edition). Boston.
- Jonas, H. (2019). *The Gnostic Religion. The Message of the Alien God and the Beginnings of Christianity* (M. Kouchaki Meybodi & H. Hashemi Kohandani, Trans.; M. Shokri Fumshi, Ed.). Qom: University of Religions and Sects. [In Persian]
- Klimkeit, H.-J. (1993). *Gnosis on the Silk Road. Gnostic Texts from Central Asia*. San Francisco.
- Koenen, L., & Römer, C. (Eds.) (1988). *Der Kölner Mani-Kodex (Über das Werden seines Leibes)* (Kritische Edition aufgrund der von A. Henrichs und L. Koenen besorgten Erstedition). Opladen.
- Laurini, C. (2004). *Pasāgrīw - 'Thronfolger' Manis*. In D. Durkin-Meisterernst, S.-C. Raschmann, J. Wilkens, M. Yaldiz & P. Zieme (Eds.), *Turfan revisited. The first century of research into the arts and cultures of the Silk Road* (pp. 159-162). Berlin.
- Lieu, S. N. C. (1992). *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China. A Historical Survey* (2nd ed.). Manchester, Tübingen.
- Ma, X. (2015). On the Date of the Ritual Manual for the Celebration of the Birthday of the Ancestor of Promoting Well-being from Xiapu. *Open Theology*, 1, 455-477.
- Morano, E. (2004). Manichaean Middle Iranian Incantation Texts from Turfan. In D. Durkin-Meisterernst et al. (Eds.), *Turfan Revisited: The First Century of Research into the Arts and Cultures of the Silk Road* (pp. 221-227). Berlin.
- Morano, E. (2017). Manichaean Sogdian Poems. In S. N. C. Lieu, in association with E. Hunter, E. Morano & N. A. Pedersen (Eds.), *Manichaeism East and West* (Corpus Fontium Manichaeorum. Series Analecta Manichaica I; pp. 171-184). Turnhout: Brepols.
- Ort [Oort], L. J. R. (1967). *Mani, A Religio-historical Description of His Personality*. Leiden.
- Pedersen, N. A. (2013). Manichaean Self-Designations in the Western Tradition. In J. Van Oort (Ed.), *Augustin and Manichaean Christianity: Selected Papers from the First South African Conference on Augustine of Hippo, University of Pretoria, 24-26 April 2012* (Nag Hammadi and Manichaean Studies 83; pp. 177-196). Leiden.
- Polotsky, H. J., & Böhlig, A. (1934-1940). *Manichäische Handschriften der Staatlichen Museen Berlin, Band 1: Kephalalaia, 1. Hälfte*. Stuttgart.
- Reck, C. (2004). *Gesegnet sei dieser Tag. Manichäische Festtagshymnen. Edition der mittelpersischen und parthischen Sonntags-, Montags- und Bemahymnen*, Turnhout: Brepols (Berliner Turfantexte 22).

- Rezai Baghbidi, H. (2011). On some Sassanid and Arab-Sassanid seal inscriptions and coins. *Ain-e Miras*, 9(1), 73-89. <https://ensani.ir/fa/article/304219> [In Persian]
- Ricklefs, N. (2002). *An Angelic Community: The Significance of Beliefs about Angels in the First Four Centuries of Christianity* [PhD dissertation, Macquarie University, Sydney, 347 pp.].
- Skjærvø, P. O. (2017). *Iranian Elements in Manichaeism (with a Comparative Approach)* (M. Shokri-Foumeshi, Trans.; A. Dejhooost-Gank, Ed.; 2nd ed.). Tehran: Tahouri. [In Persian]
- Shokri-Foumeshi, M. (2015). *Mani's Living Gospel and the Ewangelgelyōnīg Hymns. Edition, Reconstruction and Commentary with a Codicological and Textological Approach Based on Manichaean Turfan Fragments in the Berlin Collection* [PhD dissertation, Qom: URD Press, 155].
- Shokri-Foumeshi, M. (2013 [2014]). Arabic Loan Words in the Oldest Classical New Persian Texts Based on the Turfan Manichaean Manuscripts. *History of Iran*, 6(2(4)), 161-210. https://irhj.sbu.ac.ir/article_94932.html [In Persian]
- Shokri-Foumeshi, M. (2017). Identification of a small fragment of Mani's Living Gospel (Turfan Collection, Berlin, M5439). *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 80(3), 473-483.
- Sims-Williams, N., & Durkin-Meisterernst, D. (2012). *Dictionary of Manichaean Sogdian and Bactrian*. Corpus Fontium Manichaeorum, Dictionary of Manichaean Texts III, 2. Turnhout: Brepols.
- Sundermann, W. (1979). Namen von Göttern, Dämonen und Menschen in iranischen Versionen des manichäischen Mythos. *Altorientalische Forschungen*, 6, 95-133.
- Sundermann, W. (1988). Der Paraklet in der ostmanichäischen Überlieferung. In P. Bryder (Ed.), *Proceedings of the First International Conference on Manichaeism* (pp. 201-212). Lund.
- Sundermann, W. (2003). Ein manichäischer Lehrtext in neupersischer Sprache. In L. Paul (Ed.), *Persian Origins. Early Judaeo-Persian and the Emergence of New Persian. Collected Papers of the Symposium, Göttingen 1999* (pp. 243-274). Wiesbaden.
- Chi, T. (1943). 摩尼教下部讚 Mo Ni Chiao Hsia Pu Tsan 'The Lower (Second?) Section of the Manichaean Hymns'. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 11(1), 174-215, with an appendix by W. B. Henning, Annotations to Mr. Tsui's Translation (pp. 216-219).
- Vamaghi, I. (1999). *The Writings of Mani and the Manichaeans*. Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Art; Art Department. [In Persian]
- Wang, J. [Wang Ch.] 汪娟 & Ma, X. 馬小鶴 (2016). Xiapu wenshu 'Moni guangfo' kece de yiwen fuyuan. 霞浦文書《摩尼光佛》科冊的儀文復原. *Dunhuang xue 敦煌學 [Dun-huang Studies]*, 32, 1-43.
- Watson, W. G. E. (2018). Terms for Occupations, Professions and Social Classes in Ugaritic: An Etymological Study. *Folia Orientalia*, 5, 307-378.
- Wiedengren, G. (1997). *Mani and His Teachings* (N. Safa Isfahani, Trans.; second edition). Tehran: Markaz Publishing House. [In Persian]
- Wurst, G. (1996). *Psalm Book*. (Part II, Fasc. 1: Die Bema-Psalmen (Corpus Fontium Manichaeorum. Series Coptica, I, Liber Psalmorum). Turnhout: Brepols.